

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Проблеми філософія права»
обов'язкових компонент освітньої програми
другого (магістерського) рівня вищої освіти**

за темою «Проблеми аксіології права»

081 Право (правозастосування)

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023 р. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023 р. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 (протокол від 18.08.2023 № 8).

Розробники:

1. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, доктор юридичних наук, професор Кириченко В. Є.
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент Головка Б. Г.
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент Зайцев Л. О.

Рецензенти:

1. Професор кафедри міжнародного та європейського права юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор Гавриленко О.А.
2. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету №1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент Логвиненко І.А.

План лекції

- 1. Особливості ціннісного підходу в дослідженні права.**
- 2. Право і мораль.**
- 3. Справедливість як соціально-правова цінність.**
- 4. Свобода як всезагальний принцип права.**
- 5. Рівність як ключове поняття в аксіології права.**

Рекомендована література:

Основна:

1. Захарцев, С.І. Філософія і теорія права: монографія : / С.І. Захарцев. - Харків : Панов, 2015. - 256 с.
2. Марченко О. В. Філософія права : навч. посібник / Марченко О. В. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 304 с.
3. Нерсисянц В. С. Философия права [Текст] : учебник для студ. вузов, обучающихся по юрид. спец. / В. С. Нерсисянц ; Институт государства и права РАН, Академический правовой ун-т. - М. : НОРМА, 2008. - 648 с.
4. Рабінович П. М. Філософія права [Текст] : навч. посіб. в 5-ти ч. для студ. юрид. вищих навч. закладів / П. М. Рабінович. Ч. 1-2 : Філософія права як наука. Гносеологія права. - Львів : Галиц. друкар, 2014. - 232 с.
5. Розин В.М. Генезис права: методологический и культурологический анализ. – М.: NOTA BENE Медиа Трейд Компания, 2003. – 336 с.
6. Сливка С. С. Проблеми філософії права [Текст] : навч. посіб. / С. С. Сливка ; Нац. ун-т «Львів. Політехніка», Навч.-наук. ін-т права і психології. - 2-е вид., перероб. і доп. - Харків : Право, 2015. - 192 с.
7. Філософія права [Текст] : навч. посібник / О. О. Бандура [та ін.] ; ред. М. В. Костицький, Б. Ф. Чміль ; Національна академія внутрішніх справ України. - К. : Юрінком Інтер, 2000. - 336 с.
8. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. : затверджено МОН України / О.Г. Данильян, О.П. Дзюбань, С.І. Максимов та ін. - Х. : Право, 2014. - 208 с.
9. Циппеліус Р. Філософія права : підручник : пер. з нім. / Р. Циппеліус. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.
10. Философия права : хрестоматия : учеб. пособие : рекомендовано МОН України / под ред. Н.И. Панова. - К. : Ин Юре, 2002. - 692 с.

Додаткова:

1. Аристотель. Политика. Афинская полития. – М.: Мысль, 1997.
2. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: Підручник для юрид.спец-тей вищих навч.закладів. - К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. - 472 с.
3. Бердяев Н. А. Философия неравенства / Состав., предисл. и примеч. Л. В. Полякова. – М.: ИМА-пресс, 1990.
4. Бігун В.С. Антропологія, аксіологія та соціологія права. До питання про праворозуміння. / Часопис Київського університету права. - 2005. - № 4. - С.23-32.
5. Боднар С.Б. Поняття рівності у філософії права. // Проблеми філософії права — 2005 — Том III. - № 1-2. - С.311-317.
6. Гегель Г. Философия права. Серия: Философское наследие;— М.: Мысль, 1990. - 526 стр.
7. Горбатенко В.П. Справедливість як соціально-правова цінність. // Проблеми філософії права — 2003 — Том I — С.150-153.
8. Донченко О.П. Свобода як всезагальний принцип права. // Проблеми філософії права — 2005 — Том III. - № 1-2. - С.307-310.
9. Кельзен Г. Чисте правознавство / Г. Кельзен ; пер. з нім. О. Мокровольського. — К. : Юніверс, 2004. — 496 с.
10. Козюбра М.І. Право як явище культури // Право та культура: теорія і практика. – Київ, 1997.
11. Олексюк М.М. Свобода — філософія — право: дискурс на фоні розвитку сучасної зарубіжної філософської думки. / Проблеми філософії права. 2005. - Т. III. - С.299-306.
12. Онищенко Н.М. Моральні засади реалізації законодавства // Правова держава. Вип. 7. – К. – 1996.
13. Патеї-Братасюк М. Філософія права: Навчальний посібник. - Тернопіль: “Видавництво Астон”, 2006. - 344 с.
14. Рікер Поль. Право і справедливість. / О.Сирцова, В.Каденко (пер.). - К., Юрінком Інтер, 2002. – 272.
15. Тарахович Т.І. Право та мораль у системі соціальної регуляції / Проблеми філософії права. 2003. - Т. I. - С.147-149.
16. Тимошенко В. Свобода і право: проблема взаємозв'язку. // Право України. - 2009, № 3. - С.71-75.
17. Фуллер Л. Мораль права. – К.: Сфера. – 1999.
18. Хёффе О. Политика. Право. Справедливость. – М.: Гнозис, 1994.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

- 19.Мультемедійний посібник «Філософія права» [Електронний ресурс]. URL: [http:// www.naiau.kiev.ua/books/mnp_fil_prava/Files/media.htm](http://www.naiau.kiev.ua/books/mnp_fil_prava/Files/media.htm)
- 20.Перелік основних довідників тематичних ресурсів з філософії у комп'ютерній мережі INTERNET [Електронний ресурс]. URL: <http://www.philosophy.ru/linx/linx1.html>
- 21.Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. : затверджено МОН України / О.Г. Данильян, О.П. Дзобань, С.І. Максимов та ін..— Х.: Право, 2014.-208 с. [Електронний ресурс]. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/2/001start.htm
- 22.Матеріали з навчального предмету «Філософія права» [Електронний ресурс]. URL: <http://textbooks.net.ua/content/category/26/76/32/>
- 23.Психологическая библиотека Киевского Фонда содействия развитию психической культуры / Раздел Философия [Електронний ресурс]. URL: <http://www.psylib.org.ua/books/index.htm#fil>

Текст лекції

1. Особливості ціннісного підходу в дослідженні права.

В сучасному українському правознавстві спостерігається посилений інтерес до ціннісного підходу в дослідженні права. Це пов'язано з тим, що тривалий час вітчизняні правознавці загалом і теоретики права, зокрема, трактували право як явище ціннісно нейтральне, яке байдуже навіть до моральних цінностей. Причиною такого підходу стало домінування довгий час в українській правничій науці легістсько-позитивістського праворозуміння, пронизаного ідеєю тотожності права і закону, права і норми та принципом етично-морального мінімуму у праві, що виходить від волі державної влади, законодавця.

Згідно, позитивістської методології право визнається усуціль наукоцентричним, раціональним, “очищеним” від морального, релігійного, буденно-досвідного знання, ірраціонального, ціннісного, почуттєвого моментів тощо.

Такий пануючий в правознавстві принцип науковірування заперечував зв'язок права з культурними цінностями, з мораллю, з релігією, психологічною сферою тощо.

Проте сьогодні в нашому суспільстві відбувається переосмислення зазначених принципів праворозуміння. Все більше з'являється наукових праць, де дослідження права відбувається з позицій ціннісного підходу. Зокрема, М.І. Козюбра наголошує, що “якщо позаоціночне пізнання немислиме при дослідженні природних явищ, то тим більше воно неможливе в суспільних (гуманітарних) науках”.

Сучасна правнича методологія розглядає правознавство як людинознавче знання. Відповідно, задача сучасного правознавця полягає в тому, щоб мислити право як сферу людської творчості, духовно-культурний феномен, частину культури, яка є полем людських смислів і значень, має ціннісний зріз.

Звісно, що особистісно-ціннісний підхід не заперечує об'єктивності пізнання правових феноменів. Навпаки, він їх розглядає з різних позицій, забезпечує повніший, адекватніший аналіз їх.

Сучасні російські юристи та філософи права О.Ф. Закомлістов, Л.В. Голоскоков, О.О. Івін, В.М. Розін [3;4] акцентують на ефективності застосування до права ціннісного підходу.

Так, О.Ф. Закомлістов підкреслює значимість ціннісного підходу до процесуального права, чим і відрізняється правове пізнання в процесі від наукового пізнання. “Ціннісний підхід до дійсності, – пише цей автор, – тут виражається в таких оціночних поняттях як право – неправо, слідування закону – злочин, правомірне – протиправне, законопослушне – свавільне [4,443].

О.О. Івін пише, що неясною є роль логіки в процесі застосування права [5,48]. Він же звертає увагу на значимість проблеми зв'язку оцінок та норм для теорії права та етики. Прихильники вільного права звертають увагу на роль суб'єктивно зрозумілих оцінок, інтуїції, що стосуються справедливості, добра і т.д. Значимою в процесуальному праві є роль переконань, оцінок, ціннісного

бачення судді, інших учасників процесу. В праві використовується своя змістовна логіка, вона древніша від логіки Аристотеля. Ця логіка – це логіка дійсності, логіка життя – людей в суспільстві, в культурі, спілкуванні, в діяльності, в усій повноті їх буття.

Болгарський правознавець Н. Неновський стверджує, що при пізнанні правової дійсності неможливо обійтися без ціннісного підходу. Постмодерному мисленню буття взагалі бачиться згустком ціннісно-правових інкарнацій і “світ зважується цінностями”. Останні дослідження дають чітке уявлення про постмодерний стиль мислення, що поступово складається в усіх сферах духовної діяльності, долаючи їх колишню розмежованість і самоізоляцію.

Українські філософи права усвідомлюють зміни в мислительній культурі сучасності і поступово освоюють ціннісний підхід до права. До таких науковців належать: В. Шкода, Л. Петрова, О. Бандура, В. Братасюк, А. Козловський та ін.

В другій пол. XX ст. західноєвропейські юристи стали на шлях подолання “науковірування”, оголеного раціоналізму, вільного від ціннісного виміру в праві.

Одними з перших, хто “підніс позитивізм до статусу панівної теорії, та стали першими з тих, хто намагався звільнитися від настанов цієї доктрини” стали французькі юристи.

Постмодерне мислення внесло в право пізнання духу гуманізму, повернуло праву його цілісність, його духовну сутність. Воно стало орієнтувати сучасного юриста в правотворенні, правозастосуванні на справжні, загальнолюдські цінності, без яких людське життя є частковим, збідненим, обмілілим в духовному плані.

Легісти цінують в праві, яке ототожнюють із нормою, законом, примус, веління, силу, яка для них і є правом. Норма як веління для них настільки значима, що вони вивіщують її над людиною, її живим життям, усіма іншими її цінностями. Легісти називають норму “ядром” права, нормативність же вважають за основну ознаку юридичності.

Зрозуміло, що такий погляд на цінність права страждає на нестачу гуманістичного виміру. Норма не може бути ціннішою від людини, не повинна вивіщуватися над нею. Там, де це спостерігається, права людини знаходяться під загрозою. В середовищі сучасних західних юристів, правознавців все більше усвідомлюється тендітність, крихкість, складність людської ситуації в світі. Вони слушно підкреслюють, що вирішити людські проблеми лише з допомогою примусу (через статті законів, писаних норм (позитивного права), логіки сили можливо далеко не завжди. У зв’язку з цим піднімається і осмислюється проблема взаємозв’язку права і моралі, її цінностей та принципів.

В нинішній західній філософії права проблема співвідношення права і цінностей, права і моралі, загальнолюдських цінностей і принципів, які складають її ядро, є дуже актуальною. Це зумовлено нинішнім становищем людини в світі, змінами в соціокультурній сфері особистісного “я”, до яких право не може і не повинно бути байдужим. Насамперед, сама особистість на сучасному рівні розвитку вимагає шани до її моральної автономії.

Підсумовуючи можна наголосити, що звернення сучасного права до моральних та інших цінностей – не прихиль, а вимога дня, необхідність. Прихильність сучасних правознавців до ціннісного підходу – це свідчення усвідомлення ними невід’ємності права від людини, антропологічного повороту в сучасному правознавстві.

У вітчизняному правознавстві доволі усталеним також є погляд на право як лише соціальне явище, тобто створене в результаті соціальної взаємодії, в соціумі з метою збереження законності та правопорядку. Проте такого погляду на право для адекватного його дослідження ще недостатньо. Він є дещо частковим. Справді, право впорядковує суспільні відносини, “цивілізує” їх, увідповіднює інтереси суспільства, консолідує його, і в цьому полягає його інструментальна цінність. Але, якщо подивитися на правову реальність з позиції “філософії культури” (Б. Кістяківський), то можемо пізнати його значно глибше, повніше, адекватніше.

Українські філософи права пропонують дивитися на право як на невід’ємний елемент культури, як на духовний феномен, сферу людської творчості і її ж результат. Виходячи з такого погляду на право, можемо констатувати, що воно є таким же складним, багатограним, розмаїтим як і людина, що творить в умовах конкретної культури і часу.

Культура – це світ людських значень і смислів, взірців і кодів мислення, поведінки, норм, цінностей, ідеалів тощо. Культура зберігає, транслює і породжує надбіологічні програми як результати людської творчості. Саме в культурі містяться передумови і необхідні засоби по-справжньому людського існування.

Культура надає своєрідну програму творчості, викликає проблемну ситуацію, що стимулює творчість, створює “попит” на вирішення певної проблеми, необхідні для цього умови і засоби. Саме у точці перетину світу культури та індивідуального світу виникають всі основні типи і стилі мислення, ціннісні орієнтації творчої діяльності, засоби та критерії творчості. Продукти творчості з самого початку створюються як культурні цінності, співмірні існуючим у культурному середовищі зразкам та нормам.

2. Право та мораль у системі соціальної регуляції.

В культурі продукуються цінності різного плану. Особливе місце займають у ній суб’єктні цінності, цінності духовного плану, а саме моральні цінності.

Загалом, культура є сферою втілення духовності і духу, іншими словами духовного. Це безпосередньо пов’язує її з правовою реальністю, з правом як вираженням справедливості, свободи, добра тощо.

Аристотель ще в IV ст. до н.е. помітив, що довершеного політичного та правового розвитку досягли лише античні греки, інші ж народи залишилися варварами, що в силу своєї і розумової, і моральної недорозвиненості залишилися на дополітичному і доправовому рівнях розвитку. Чим вище духовно-культурний рівень розвитку суспільства, тим розвиненіше право має суспільство, - підкреслював мислитель.

Не всі люди готові жити в умовах права, правової реальності. Саме моральний і загалом духовний прогрес сприяє розвитку людини як правової істоти, що творить феномени правової реальності і прагне жити в умовах права як втіленого принципу формальної рівності людей в свободі та справедливості.

Право можливе лише в середовищі духовних, тобто культурних людей. Право – це втілення волі, що є духовною силою. “Непросвітлена духом воля” (М. Бердяєв) може створити лише подобу права. Духовні цінності, складаючи ядро культури, формують людину як суб’єкта права, правову людину, наближають її до ідеалу людини, гуманізують її середовище, її “буття-в-світі” (М. Гайдеггер).

Життя, впорядковане силою, далеке від ідеалу гармонії. Культура ж, маючи в своєму арсеналі не лише норми, але й духовність, цінності, творчість, ідеали, мораль та її принципи і транслуючи їх на правову реальність, дбає не лише про гармонію стосунків, але й стверджує людину як духовну, творчу, унікальну істоту, що прагне до Справедливості, Добра, Краси, Свободи, Істини, Бога.

Право належить до цінностей, поряд з мораллю, релігією, мистецтвом, наукою. Правові цінності мають власну специфіку, є відносно автономними цінностями. Завдяки цінностям право отримує свій зміст.

Правові цінності, будучи складовою духовної культури суспільства, поряд з іншими духовними цінностями, сприяють якісному вдосконаленню суспільних відносин, духовному зростанню суспільства, окультуренню його, гуманізації відносин між людьми. Правові цінності як і моральні, ефективно працюють на гармонію суспільних відносин.

З позиції легістського праворозуміння цінність права полягає в його регулятивній функції, завдяки якій впорядковуються правовідносини. Право є своєрідним “регулювальником”, який визначає: оце – можна, а оце – ні. Легіст поціновує право, яке він ототожнює з законом, за те, що воно дозволяє і забороняє. З боку легістського праворозуміння не видно духовної суті права, його духовної ролі і значимості її для суспільства.

З позиції юридичного праворозуміння право, будучи втіленням низки духовних цінностей, високих загальнолюдських ідеалів, виступає потужним духовним фактором розвитку суспільства, духовним чинником його вдосконалення, духовного зростання, чинником, що наповнює відносини між людьми глибинним духовним змістом.

Регулятивна (інструментальна) цінність права з позиції цього ж праворозуміння теж не заперечується – низка правових цінностей справді сприяють впорядкуванню суспільного життя, збереженню в ньому дисципліни, соціального порядку тощо. Але в той час, коли легізм як праворозуміння абсолютизує цю функцію права і обмежує цінність права (закону, норм) нею. Юридичне праворозуміння відводить їй підпорядковану роль і акцентує на духовній цінності права як сфері людської творчості, втіленню низки духовних цінностей та ідеалів. Разом із іншими духовними цінностями та принципами право сприяє духовному прогресу людства творенню правового суспільства. На цей тісний взаємозв’язок права і моралі вказав І. Кант, у якого моральний

імператив і правовий принцип всезагальної формальної рівності співпадають: “Чини ззовні так, щоб вільний прояв твоєї сваволі був сумісний зі свободою кожного, відповідно до всезагального закону”, – писав він [18,140].

Існування людини в суспільстві зумовлено цілим рядом факторів, серед яких важливе значення мають установлені цим суспільством правила співжиття. Ці приписи забезпечують найбільш доцільне і гармонійне функціонування суспільства у відповідності з правилами його розвитку. Загальні правила поведінки, що склалися в даному суспільстві, називають соціальними нормами. Цілісна динамічна система соціальних норм є необхідною умовою життя суспільства і функціонування держави, об'єднань громадян та окремого індивіда. Система соціальних норм відображає досягнутий ступінь економічного, соціально-політичного і духовного розвитку суспільства, історичні та національні особливості держави.

Н.Н. Тарасов зазначає, що існують два підходи щодо розуміння терміна норма. По-перше, норма – природній стан деяких суб'єктів (систем, відносин, процесів); по-друге, норма – це правило поведінки, пов'язане із волею та свідомістю людини, що виникає в процесі культурного розвитку та соціальної організації суспільства [8, с. 244].

Характер розвитку суспільства впливає на значимість того чи іншого виду норм. У суспільстві до виникнення держави переважно існували звичаї, традиції, що регулювали суспільні відносини, відображали і конкретизували дію об'єктивних законів, тенденцій суспільного розвитку, тобто таких норм, які діяли з природно-історичною необхідністю. В державно організованому суспільстві виникають право, мораль та інші норми.

Оскільки суспільне життя складне і різноманітне, то соціальні норми помітно відрізняються одна від одної не лише за сферами регулювання суспільних відносин, а й за способами свого встановлення і забезпечення, за суб'єктами їх прийняття тощо.

У своїй сукупності існуючі норми представляють одну систему соціального регулювання, в якій ефективність норм (кожного виду) найбільшою мірою виявляється лише у взаємодії з іншими елементами цієї системи. Основними видами соціальних норм є економічні, політичні, правові, моральні, релігійні, звичаєві та інші. Всі вони мають певні ознаки, зумовлені особливостями їх формування, методами впливу на поведінку суб'єктів тощо. Але кожній з них притаманні і спільні для всіх соціальних норм ознаки.

Звернемо увагу тільки на деякі аспекти даної проблеми, а саме, на поняття права та моральних норм з погляду філософії права.

Визначення права в світовій історії теоретичної думки досить багатоманітне та різнохарактерне.

І. Більшість авторів залишаються прихильниками нормативної школи праворозуміння, відповідно до якої право розглядається як нормативно-вольовий регулятор суспільних відносин, як внутрішнє взаємоузгоджена система встановлених чи санкціонованих державою, формально визначених норм, які забезпечуються примусовою силою держави.

П. В. Селіванов та Н. Діденко вважають, що з погляду філософії право є

сукупністю етичних суспільних цінностей, таких як справедливість, порядок, моральність, правдивість та інші, які ґрунтуються на ідеї соціальної рівності [6, с. 16]. Даний підхід до права своїм корінням сягає ще часів античності, коли поняття права розкривалось через поняття справедливості.

Так, Платон розумів право як першопричину всіх явищ буття, як щось таке, що проникає в усе інше, завдяки чому і виникає все народжене [5, с. 648]. Зазначимо, що ідея права в більшості підходів аналізується з погляду ідеї свободи.

III. Гегель розглядав право в трьох аспектах: право як свобода (ідея права), право як визначений ступінь і форма свободи (особливе право), право як закон (позитивне право) [1, с. 15].

IV. Представники позитивіського напрямку, в якому виділяють легістське(представниками даного напрямку є: в Англії – Д. Остін, у Німеччині – П. Лабанд, у Росії – Шершеневич Г.В.) та соціологічне поняття права (в Росії – С.А. Муромцев, Н.М. Коркунов, Л.Й. Петражицького, в США – О.У. Холмслі, Р. Паунд, Дж. Френк).

У рамках позитивістського праворозуміння поняття права розкривається через ознаки форми, в якій право знаходить свій вияв, а зміст цієї форми не враховується для розуміння права(формою виразу права може бути закон, і в даному розумінні право та закон збігаються).

Неопозитивісти запропонували змістовне визначення поняття права пояснювати через зміст правових явищ.

Виділяють два види неопозитивіського розуміння права:

етичне поняття права (представниками етичного напрямку в кінці ХХ ст. в США були Р. Дворкін, в Німеччині – М. Кріле, в Росії – В.К. Бабаєв, Р.З. Лівшиц)

юридичне поняття права (Дж.Локк, І. Кант, Г.В.Ф. Гегель, в Росії – Б.Н. Чичерін, П.І. Новгородцев, Б.А. Кістяківський, сучасна ліберальна концепція права розроблялась В.С. Нерсисянцем, Л.І. Спиридоновим та іншими) [12, с. 37].

Право – явище багатогранне, і кожен філософський напрямок обирає той підхід до права, який, на їх думку, найбільш повно розкриває його зміст. Ряд учених розкривають сутність права через процес саморозвитку та самоорганізації суспільства. Вони розглядають суспільство як систему, що постійно функціонує, розвивається, має певну систему цінностей та потребує регламентації. Найважливішим засобом цієї регламентації виступає право.

Аксіологічний підхід до права дає можливість розглядати право як соціальну цінність [10, с. 14-15].

Нерсисянц В.С. виділяє два аспекти буття права: право в статичному стані та право в динамічному стані [3, с. 475-476]:

в статичному стані право розглядається як певна система правових норм;

в динамічному стані воно діє як певний регулятор, тобто це свого роду застосування абстрактної норми, яка встановлює певні правила поведінки до конкретного суб'єкта в конкретних випадках.

Однак найважливішим ціннісним критерієм права все ж є мораль.

Мораль, згідно М.С. Кельмана, О.Г. Мурашина — це норми, принципи, правила поведінки, які склалися в суспільстві під впливом громадської думки відповідно до уявлень про добро та зло, обов'язок, справедливість, честь і забезпечуються через внутрішнє переконання та засоби громадського впливу [2, с. 40].

Дане поняття свідчить, що моральні норми мають історичний характер виникнення та формуються під впливом таких категорій, як добро, зло, чесність, справедливість. Вони охоплюють майже всі сфери життєдіяльності суспільства: економіку, політику, право та ін. Але в “чистому” вигляді моральне регулювання поширюється на порівняно вузьку сферу міжособистого спілкування (дружба, кохання, взаємодопомога). Звернемо увагу, що і в цій сфері їх не можна ізолювати від інших соціальних норм, таких як традиції, релігійні норми, звичаї.

Ю.В. Тихонравов вважає, що мораль вбирає в себе всі відомі в даному суспільстві вимоги різних релігій, які спонукають до єдності та стабільності в даному суспільстві [9, с. 401]. За допомогою моралі узгоджується поведінка особи з інтересами суспільства, ліквідуються суперечності між ними, регулюється міжособистісне спілкування.

Мораль, згідно О.Ф. Скакун, це система норм і принципів, які виникають із потреби узгодження інтересів індивідів один з одним і суспільством (класом, соціальною групою, державою), спрямовані на регулювання поведінки людей відповідно до понять добра і зла і підтримуються особистим переконанням, традиціями, вихованням, силою громадської думки [7, с. 287].

Моральним нормам притаманні ряд особливостей, які дають можливість виділити їх із системи соціальних норм, а саме:

- мораль формується в духовній сфері життя суспільства та є невіддільною від суспільної свідомості;
- моральні норми базуються на уявленні про добро та зло, справедливе та несправедливе тощо;
- моральні норми містяться в суспільній свідомості у вигляді понять, ідей, принципів тощо;
- моральні норми не містять спеціальних механізмів впливу, а забезпечуються силою громадської думки, масовими прикладами, що набувають характеру переконання.

В моральних нормах немає чіткого розмежування індивідуального та соціального, адже тут органічно переплетені елементи того й іншого

У суспільстві сформувались моральні вимоги, які мають загальнолюдську значимість (турбота про людей похилого віку; надання матеріальної та моральної допомоги хворим та незможним тощо). Проте у суспільстві існують і такі відносини, що не підлягають моральній оцінці. На ту сферу суспільних відносин поширюються норми права.

Таким чином, взаємодія права і моралі в суспільстві – це складний, багатогранний процес. Активно впливаючи на мораль, право сприяє більш глибокому її вкоріненню в суспільстві, одночасно під впливом моральних вимог право постійно збагачується, зростає його роль як соціального

регулятора суспільних відносин.

Право і мораль мають спільне для них цільове призначення – це:

вплив на поведінку суб'єктів;

функціонування права та моралі предметно не обмежене певною сферою соціальних відносин, вони діють в єдиному полі соціальних зв'язків;

право та мораль мають загальне функціональне призначення, вони формують еталони поведінки, ціннісно-нормативну орієнтацію суспільства;

характеризуються структурною єдністю, оскільки формують власні системи, в які включають суспільні відносини, суспільну свідомість і норми;

право та мораль засновані на спільності соціально-економічних інтересів, культури суспільства, прихильності людей до ідеалів свободи і справедливості, вони мають єдину духовну природу, єдиний ціннісний стрижень – справедливість.

Зважаючи на сказане, зазначимо, що в реальній дійсності право і мораль функціонують в єдності, переплітаючись між собою, доповнюючи одне одного, вплив права на мораль супроводжує процес зворотного впливу моралі на право.

3. Справедливість як соціально-правова цінність.

Значимими для людини і суспільства, а, отже, цінностями в праві виступають і матеріальні, і духовні утворення: норми, угоди, ідеали, ідеологія, правові інститути тощо. Особливо значимими правовими цінностями, що є водночас високими ідеалами і мають статус принципів права — це справедливість, свобода, формальна рівність, гуманізм, добро, істина, безпека тощо.

Право як справедливість: Г. Радбрух писав: “Ідея права не може бути нічим іншим як справедливістю”. Право породжене справедливістю як матерією, бо справедливість передувала праву, – стверджували античні філософи права і середньовічні глосатори.

Ідеали потрібні людям, щоб окреслювати їм вектори розвитку, бути орієнтирами, вищими цілями, надихати, наповнювати життя і окремих людей, і суспільства глибинним духовним сенсом.

Уже античні греки намагалися жити відповідно до принципу природної справедливості. Ідея зв'язку права та справедливості пронизує всю європейську правову культуру. Для людей, які є однойменними суб'єктами права, принципово важливо, щоб у них була однакова міра свободи та справедливості. Відступ від цієї однакової міри прийнято розцінювати як несправедливе ставлення до людини.

Римський юрист Ульпіан писав наступне: “Тому, хто займається правом, необхідно спочатку в'яснити, звідки прийшла назва права (jus). Її витоки у справедливості (iustitia): бо, як елегантно визначає Цельс “право є мистецтво добра і еквіваленту”.

В цьому висловлюванні вживається слово “еквівалент” (еквівалентність) у значенні специфічної властивості правової рівності (відповідності, рівномірності), що, власне, і виражає зміст справедливості права. Римські юристи користувалися поняттями *aequum jus* (еквівалентне, рівне право) і *jus*

iniquum (право нееквівалентне, нерівне). Правовий еквівалент означав у них рівну справедливість або справедливу рівність, що є одним і тим же.

Згаданий вище римський юрист Ульпіан наголошував, що “справедливість є незмінною і усталеною волею надавати кожному його право. Приписи права наступні: жити чесно, не чинити шкоди іншому, кожному віддавати те, що йому належить. Справедливість є пізнання божественних і людських справ, наука про справедливе і несправедливе”.

Загалом ідея справедливості як сутнісної ознаки права звучить уже в часи Гомера і Гесіода. А Геракліт вважав, що справедливість полягає в тому, щоб жити відповідно до божественного логосу, і акцентував увагу на тому, що справедливим є все те, що відповідає законам природи і навпаки – несправедливе є те, що суперечить їм.

Аналогічно мислили всі прихильники природно-правової традиції від античності до сучасності.

Якщо давньогрецькі мислителі трактували справедливість як природно-космічний принцип з незмінюваним змістом, якому мають відповідати полісні закони, то в добу еллінізму звучала ідея справедливості зі змінюваним змістом.

Епікур, наприклад, наголошував на договірній природі справедливості. Однак, підкреслював цей мислитель, при всій змінюваності змісту справедливості в залежності від країни, обставин тощо, сам принцип справедливості залишається незмінним: “загалом справедливість для всіх одна і та ж, тому що вона є дещо корисне у стосунках людей між собою”

В добу Нового часу з'являється вчення про право Г. Гроція. В основі цього вчення лежить ідея справедливості як необхідної ознаки права, що є вимогою розуму людини. Право, на думку мислителя, - це те, що не суперечить справедливості. Суперечить же справедливості те, що противно природі істот, наділених розумом.

Таким чином, оскільки у права і справедливості один і той же корінь, то право по природі своїй вже є справедливим. Сутнісною ознакою права, поряд зі свободою та рівністю, є справедливість, а тому, можливо, і не зовсім коректно ставити питання про те, чи справедливе право. Це запитання доречно ставити стосовно закону. Оскільки право і закон – це не одне і те ж, то питання стосовно того, наскільки справедливим є той чи інший закон, буде звучати доцільно.

Стверджуючи справедливість права, маємо на увазі те, що право є носієм справедливості, що в ньому втілено всезагальну правомірність, сенс правового принципу всезагальної рівності та свободи. Бути справедливим, отже, відповідати праву, чинити відповідно до нього, до його вимог, що є рівними і всезагальними.

В проблемі правової справедливості є аспект співвідношення правової справедливості як всезагального правового начала зі справедливістю частковою, т.з. “соціальною”.

Звичайно, поза правовою справедливістю існують і інші її форми. Наприклад, існує справедливість якогось конкретного прошарку населення, його “правда”, така ж “правда” є у кожного індивіда, у кожного народу, держави. Правова справедливість не зводиться і не може бути зведена

до “правди” кожного. У неї інше завдання – вона покликана підвестися над усіма цими частковими “правдами” і оцінити їх формально-рівною правовою мірою, а тому справедливо.

Правова справедливість – це всезагальна справедливість, яка відносно повинна бути визнана всіма. В ній може відобразитися в якійсь мірі “соціальна справедливість”, а може і не відобразитися. Не можна допускати підміни правової справедливості як всезагальної міри, оцінки всілякими іншими справедливостями: релігійною, політичною, національною, груповою, особистісною тощо, бо всі вони властиві лише частковим сферам в загальному просторі дії принципу формальної рівності, тобто в правовому просторі.

Допустивши підміну правової справедливості будь-яким частковим різновидом справедливості, наприклад, груповою справедливістю, законодавець порушить принцип права і суспільство отримає закон, що працюватиме лише на конкретну групу людей. Наслідком такої ситуації стане соціально-політична нестабільність, можливо економічна, якась інша, наростатиме невдоволення інших груп населення, зростатиме суспільна напруга тощо. Право покликане впорядковувати суспільне життя, а не продукувати хаос – це робить неправо. Підміна правового начала не правовими регуляторами призведе до руйнації права, що суспільству лише зашкодить.

Ідеалу справедливості в праві завжди надавалося такого важливого значення, що справедливість ототожнювалась з правом. Відомо, що латиною право позначається словом “jus”, що перекладається як “справедливість”.

Уже античні греки вважали, що принцип природної справедливості пронизує космічне буття і жити відповідно до цього принципу зобов’язана кожна людини – цим буде забезпечено гармонію в стосунках між людьми і в космічному бутті також, бо людське життя є частиною космічного. Цей же принцип клали в основу права стародавні римляни. Вони його називали *aequitas* – тобто принцип справедливої рівності чи рівної справедливості.

Римські юристи вважали, що право не є *aequitas*, але прагнути наблизитися до ідеалу справедливості воно повинно завжди.

Європейська філософсько-правова думка принцип справедливості в праві розвивала відповідно до нових реалій життя в епоху європейського модерну і в сучасній постмодерній філософії права. Загалом цей принцип став одним із основних принципів європейського правового гуманізму.

Справедливість можна трактувати по-різному.

Згідно екзистенціальної філософії, уявлення про справедливість у кожного своє, у кожного – своя правда, і він має право її захищати. Це впливає із унікально-неповторної природи людини, таких же унікальних умов її життя і розвитку.

Такий підхід можна виправдати з позицій моралі, хоча в цьому ракурсі крайньо-егоїстична позиція навряд чи буде виправдана, швидше всього вона буде засуджена – в моральному вимірі особливо важливо зберегти рівну міру, рівновагу в стосунках між людьми.

В природно-правових концепціях, що завжди апелюють до моральних

цінностей та принципів, призначення справедливості виявляється у збереженні рівної міри, рівноваги у правовідносинах. Концепт “рівна міра” пов’язаний з принципом справедливості найбезпосередніше.

Сучасний мислитель О. Хьюффе акцентує на таких характерних для розуміння справедливості аспектах:

справедливість споріднена з моральним обов’язком;

найбільше вона пов’язана з обов’язками, що визначаються добровільно, і вартують більше, ніж простий примус;

мірою справедливості є корисність чогось для кожної людини .

В сучасній філософсько-правовій думці критерієм справедливості є сама людина, її потреби, інтереси тощо. Сучасне право має бути орієнтоване на людину ринкових відносин, інформаційного суспільства, постмодерної культури; людину творчу, непередбачену, ризикову, розумну, здатну до самообмеження, сповнену почуття власної людської, громадянської, національної тощо гідності, людину дуже автономну і таку ж чутливу до будь-якого порушення її прав, образ, приниження гідності, несправедливості тощо.

4. Свобода як всезагальний принцип права.

Окрім справедливості, в праві є й інші цінності. Такою цінністю, зокрема, є свобода, яка дуже тісно пов’язана зі справедливістю.

Право можна визначити як однакову міру свободи для однойменних суб’єктів права. В такому трактуванні права простежується і принцип справедливості. І, навпаки, якщо визначимо право як втілення принципу загальнозначимої справедливості, то таке трактування права передбачає і принцип свободи, бо без нього втілити принцип справедливості, однакову міру її, неможливо.

Свобода – це не просто простір для переміщення, пересування. У свободі зміст глибинніший.

Свобода — це філософська категорія, що відображає процес самовизначення людської особистості, а не лише самореалізацію, самоздійснення. Свобода – це і внутрішня свобода, і вільний вибір, і реалізація його в процесі розгортання людської активності, людської творчості, феномену людини.

Люди мають бути рівні у мірі свободи як самовизначенні та самоздійсненні. І якщо люди рівні формально, то вони вільні в міру цієї рівності. Там, де заперечується свобода як вільний вибір, там не може бути права як втілення принципу загальнозначимої справедливості.

Право – це форма здійснення свободи, загальна міра вільної волі суб’єктів права. Там, де є вільні індивіди як суб’єкти права, там можливе право як таке, різні форми його існування: правові відносини, правові закони, справедливий (правовий) суд, правові угоди, правова держава тощо.

Свобода як принцип права відіграє не лише інструментальну роль, будучи засобом реалізації інших цінностей і благ. Вона виконує і глибоко духовну місію – вона сприяє формуванню повноцінної розвиненої, самодостатньої, творчої людської особистості.

З позиції юридичного праворозуміння право є втіленням високих ідеалів і водночас цінностей: справедливості, свободи і їх рівної міри – формальної рівності. Завдяки цим характеристикам право можна вслід за стародавніми римлянами мислити добром (*boni*), бо ж впорядковану свободу і справедливість не можна мислити інакше.

В силу абстрактної всезагальності права, правові цінності (свобода, справедливість, рівність) носять всезагальний і загальнозначимий характер. Право в аксіологічному вимірі є формою існування загальнолюдських цінностей.

Позитивістське цінність права (закону) полягає в його владній імперативності, наказі а не в його загальнозначимості на якихось об'єктивних засадах. Позитивіст цінує право за те, що воно є нормою, а норма рівнозначна велінню, повиннісному, належному. Але ця норма може нічого від права в своєму змісті не утримувати. Норма в такому випадку не може називатися правовою, вона є свавільним явищем, формою неправа.

Людина – істота духовна, і філософи права звернули увагу на цю її характеристику доволі давно.

До перших мислителів, хто мислив людину як духовну істоту, належали Сократ, Протагор, Платон, Марк Аврелій, Августин та інші мислителі. Право, маючи витoki в людині, теж є духовним феноменом, утримує в собі духовну сутність.

В свій час Гегель зазначав: “Підґрунтя права – це загалом духовне, а його найближче місце й висхідна точка – це воля, яка вільна; тим то її субстанцію й визначення становить свобода; система права – це царство здійсненої свободи, світ Духа, породжений ним самим”.

Прагнучи свободи, людина пересвідчується, що її свобода повністю залежить від свободи інших людей, і що свобода інших залежить від її свободи. В зв'язку із цим, слушно буде зацентувати на проблемі сваволі.

Гегель: “Маючи можливість визначити себе в тому чи іншому напрямі, тобто маючи можливість вибору, я володію сваволею, яку, звичайно, називають свободою. (...) Звичайна людина вважає себе вільною, якщо їй дозволено діяти свавільно, тим часом як саме в сваволі криється причина несвободи”.

Свобода – це не просто вільний вибір в будь-якому напрямку, а розумний вибір, моральний вибір, який здійснюється людиною як культурною істотою.

Людська свобода не може бути безмежною, вона має бути розумною, моральною, тобто обмеженою в ім'я загального блага. А тому В.С. Нерсисянц підкреслює, що свобода не приходить до людей оголеною, такою нам вона лише видається, а “насправді свобода приходить в світ і стверджується в ньому в невидимому, але міцному одязі права. Це, звичайно, більш нудна матерія – правопорядок, дозволи і заборони, правопорушення, відповідальність і т. п. Але такою є дійсність свободи”.

Іншої форми буття і вираження свободи люди не придумали. Право – це простір свободи індивідів, але це не свобода взагалі від усього, негативна свобода, як сказав би Гегель. Це свобода конструктивна, свобода “в ім'я” чогось – цим “чимось” є саме людина і загальне благо.

Право – це рівна міра свободи, однаковий масштаб свободи для кожного представника виду *homo sapiens*. Свободи як можливості здійснити себе, самореалізуватися у кожного має бути однаково багато, тобто можливий максимум. Кожна людина має мати максимум свободи для того, щоб створити саму себе, якнайповніше відбутися, а тому право і є тією єдиною, рівною мірою свободи для всіх.

Право – це форма суспільних відносин, це таке коло відносин, де кожний його учасник має однакову можливість з іншими до продуктивної життєдіяльності – вони однаково підкорені нормі, в якій зафіксовано, визначено ці можливості і порядок використання свободи. Звичайно, в межах цього кола впорядкованих правом відносин кожний суб'єкт є незалежною, автономною особистістю.

В “Загальній Декларації прав людини” записано, що право на необхідний максимум свободи мають всі люди без винятку, безвідносно до їх походження, расових, національних, професійних, релігійних, вікових тощо відмінностей. Цей максимум, хоч і обмежений (безмежним бути не може) є необхідним для людини, без нього вона як повноцінна людська істота не відбудеться.

Право як форма буття і вираження свободи не є статикою, це безконечний процес розгортання і ствердження свободи як його сутнісної властивості. Правова форма людських стосунків, впорядкована свобода, правове життя протистоїть хаотичному, неправовому життю людей, таким стосункам, де свобода невпорядкована, тобто існує без міри і масштабу, є безмежною, а, отже, свавіллям.

Окультурене суспільство не може дозволяти своїм громадянам користуватися необмеженою свободою, тобто вести свавільний спосіб життя. Звичайно, видаючи особистості необхідний максимум свободи, суспільство не деталізує, куди і як використає суб'єкт свою свободу, – це його, суб'єкта, справа. Але суспільство а р'іогі знає, що ця свобода не має бути використана на шкоду ні самому суб'єкту, ні суспільству. Воно стежить за цим і через санкції в нормах контролює використання свободи-права суб'єктом.

Історія людства розвивається так, що свободи у людей стає все більше, а це означає, що сфера правового життя розширюється, захоплюючи в себе все більше і більше людей.

Окремо варто наголосити на тому, що прогрес права як форми буття свободи безпосередньо залежить від стану розвитку особистісного начала в історії – там, де є вільні, незалежні індивіди, тобто суб'єкти права, там і стверджено свободу у формі права. І навпаки, якщо таких індивідів в суспільстві небагато, або взагалі немає, то й немає підстав говорити про правове життя, бо воно там неможливе.

Гегель писав: “Щоб не залишитися абстрактною, вільна воля повинна насамперед набути буття, і першим чуттєвим матеріалом цього буття стають речі, інакше кажучи, зовнішні предмети. Цей перший різновид свободи ми пізнаємо як власність, - сфера формального й абстрактного права; до цієї сфери на тій самій підставі має входити й власність у її опосередкованій формі у вигляді договору, і право в його порушенні, як злочин і покарання. Свобода,

яку ми тут маємо, це те, що ми називаємо особою, тобто суб'єктом, вільним, а саме вільним для себе й таким, який надає собі буття в речах" [11: 48].

Отже, за Гегелем, суб'єктом права виступає людина-власник, який об'єктивує себе, керуючись мораллю. Логічно випливає висновок із сказаного вище, що там, де немає особистостей-власників в масовому масштабі, там і немає сфери впорядкованої свободи, тобто права, там є безправ'я, свавілля, неправо.

Власність безпосередньо впливає на становлення і розвиток особистісного "я", його відчуття свободи, потреби в свободі, готовності її захистити в разі необхідності. І, навпаки, у невласника свобода дуже часто є другорядною цінністю, а не маючи її, він стає жертвою цієї ситуації, не суб'єктом права, а лише об'єктом законницького впливу.

Сама можливість наявності начал свободи, права, рівності людей в сфері економічного життя суспільства з необхідністю пов'язана з визнанням правоздатності (а, отже, і свободи, незалежності, самостійності) індивіда у відносинах власності, тобто визнання за індивідом здатності бути суб'єктом права власності на засоби виробництва.

Якщо в сфері економічних відносин стверджено принцип права, то неминуче і інші об'єкти (невиробничого призначення) будуть втягнені у цю сферу. Отже, власність – це, так би мовити, ланка що витягує весь ланцюг, це ключ до розширення принципу права на всі суспільні відносини.

Щоб людина стала суб'єктом права, вона має стати суб'єктом відносин власності. Власність, - підкреслює В. С. Нерсисянц, - це не лише форма буття свободи, вона створює "загалом цивілізаційне підґрунтя для свободи і права. Де повністю заперечується право індивідуальної власності на засоби виробництва, там не тільки немає, але й в принципі неможливі свобода і право" [12:28].

Зважаючи на зазначене вище, доцільно наголосити на наступному: для того, щоб принцип права було утверджено в масштабах всього суспільства, щоб права і свободи особистості і їх найповніша реалізація стали метою суспільства, необхідно, щоб суспільство складалося із громадян-власників – вони і будуть повноцінними суб'єктами права, без них правової держави створити неможливо, а саме про неї і мовиться.

Підсумовуючи, підкреслимо, що свобода є одночасно ціллю права, метою. Право є засобом самотворення, самоздійснення людини, а вона така можлива лише як вільна істота, істота, що перебуває в стані свободи, вільного вибору своєї власної здійсненності. Право покликане захищати вільну людину, воно є субстанцією, за допомогою якої стверджується вільна особистість.

5. Рівність як ключове поняття в аксіології права.

Правова рівність – це рівність вільних і незалежних один стосовно іншого суб'єктів права по єдиному спільному для всіх них масштабу, єдиній мірі, єдиному критерію. Таким критерієм, основою правового урівнювання різних фактично людей є їх свобода. В.С.Нерсисянц наголошує, що право, будучи формою буття і вираження свободи, є формою буття рівної міри, однакового

масштабу свободи для всіх суб'єктів даного кола правовідносин.

Право і є цінне для членів суспільства тому, що воно не ліквідовує фактичної рівності індивідів. Вони залишаються кожний унікально-неповторними, окремішньо-інакшими один стосовно іншого: багатшими і біднішими, високими і низькими, освіченими і не дуже, різними у професійній підготовці, за походженням, за релігійною приналежністю, віком тощо. Право урівнює цих фактично нерівних людей у свободі, яка їм необхідна для самоствердження, самотворення – можливості свободи, необхідної для цього. Люди мають отримувати однакову міру свободи, справедливості тощо. Якщо вона буде видана комусь у подвійній, наприклад, “порції”, а комусь дістанеться лише одна така “порція”, буде порушено принцип правової рівності, це вже буде правова нерівність, тобто не-право, свавілля. Правова рівність в свободі як рівна міра свободи означає вимогу еквівалентності, співрозмірності у відносинах між рівними індивідами як суб'єктами права.

Проблема рівності розглядалася в історії філософсько-правової думки ще з давніх часів: Принцип формально-правової рівності мав різний масштаб дії в різні історичні періоди розвитку людства. Він поширювався в минулому лише на окремі верстви населення і окремих людей. В сучасному світі, який все більше демократизується, дія цього принципу поширюється на все більший і ширший загаль. В умовах правової держави цей принцип поширюється на всіх без винятку громадян.

Правильне розуміння і регламентація рівності є необхідною умовою для з'ясування і вирішення багатьох практичних питань, зокрема шляхів розбудови демократичної, соціальної держави.

Проблема рівності у праві була і є об'єктом дослідження мислителів усіх епох. Так, на загальнотеоретичному рівні вчення про рівність як категорію права розроблялися у працях видатних стародавніх мислителів і філософів – Сократа, Платона, Аристотеля, Демокрита, Марка Аврелія, Сенеки тощо, середньовічних мислителів – Фоми Аквінського, Ніколо Макіавеллі, Томаса Мора, Томазо Кампанелли. Як політико-правовий принцип рівність досліджувалась у працях практично усіх філософів Просвітництва – Вольтера, Монтеск'є, Руссо, а також представників німецької класичної філософії – Канта і Гегеля, діячів Великої французької революції та багатьох інших, зокрема Фрідріха Ніцше та Артура де Гобіно.

Серед вітчизняних дореволюційних філософів і учених-правників, які розробляли питання рівності у праві, варто назвати, насамперед, Б. М. Чичеріна, М. О. Бердяєва, П. І. Новгородцева та І. Я. Франка.

Дискусії про роль категорії рівності у праві та соціумі тривають і досі. У них беруть участь, зокрема, такі відомі західні вчені як Рональд Дворкін і Джон Роулз, які висунули власні концепції справедливості.

Досліджуючи питання юридичної рівності, не можна обминути увагою російського правознавця В. С. Нерсисянца, автора лібертарно-юридичної концепції права.

Антична філософсько-правова думка.

I. Арістотель бачив зв'язок рівності і справедливості. Він писав, що “поняття “справедливість” означає одночасно як законне, так і рівномірне, а несправедливість – протизаконне і нерівномірне (відношення до людей)” (Етика. V, 2).

Нерівномірне і протизаконне – не одне і те ж, відмінність між ними в тому, що вони відрізняються одне від іншого, як частина від цілого: “бо все нерівномірне – протизаконне(підкр. авт.), але не все протизаконне нерівномірне” (Етика. V, 5).

Приділяючи значну увагу в своїй етичній концепції проблемі справедливості, Арістотель виділяв поряд із справедливістю розподільчою так звану справедливість урівнюючу, тобто правову. Вона проявляється в урівнюванні того, що обмінюється, і застосовується вона в сфері цивільно-правових стосунків, відшкодування збитків, злочинів і покарання (Етика. V, 5).

В загальному вигляді рівномірність Арістотель розглядав як середнє між надлишком і нестачею (свободи у нашому випадку).

II. Ціцерон наголошував: “під дію закону повинні підпадати всі” [15:227]. Треба, - наголошував мислитель, - встановити “не тільки для магістратів міру їх влади, але й для громадян міру їх підлеглих. Бо ж і той, хто розумно управляє, рано чи пізно буде підкорятися, а той, хто покірно підкоряється, вартує того, щоб рано чи пізно почати управляти” (Про закони. III, 5). В цих думках якраз і звучить ідея правової рівності – принципу урівнювання громадян по єдиному критерію, єдиному масштабу свободи, що має відобразитись у законі.

Отже, право – це не роздавання благ, як мислить іноді буденна свідомість. Право – це рівність по формі, формально-змістовна рівність, а не фактично-змістовна.

В філософсько-правовій думці зустрічається змішування понять “фактична” рівність і “формальна” рівність. Це зустрічається і в сучасному праворозумінні, що є відбитком соціалістичного минулого. Формальну рівність іноді розуміють як фактичну рівність, що знаходить вираження у зрівнялівці.

Фактична рівність якраз і можлива як заперечення рівності формальної, тобто правової. “Рівність” має сенс як принцип життєдіяльності лише в умовах фактичної нерівності, лише в контексті розрізнення рівності формальної та фактичної. “Формальна” рівність можлива лише як абстраговане від фактичного аналогічно слову, відокремленому від речі, що ним позначена. Завдяки цьому право і можливе як формалізований вимірювач фактично-дійсного.

В праві свобода людини нормована, виміряна і розвиток людської історії засвідчує, що право втілене в принципі формальної рівності, є доволі ефективним регулятором суспільного життя поряд з якісно іншими засобами його регуляції. Люди надзвичайно різні, і право лише впорядковує їх відмінності по єдиній основі.

Принцип формальної рівності передбачає, що фактично реалізовані людьми реальні суб'єктивні права будуть нерівні. Формальне право – це лише абстрактна вільна можливість, правоздатність набути відповідно до однакового

масштабу, спільної основи, рівної міри, своє право на щось, якесь конкретне благо: освіту, житло, роботу, зарплату тощо.

Наприклад, щоб реалізувати своє право на освіту, відповідно до “Закону про освіту” абітурієнти, будучи фактично нерівними, мають формальну вільну можливість стати студентами, склавши іспит, набравши відповідну кількість балів, підписавши контракт з адміністрацією вузу – поза цими вимогами реалізувати право бути студентом не можна, це необхідна формальна рівність, яка не може порушуватися. Звичайно, не всі абітурієнти, будучи унікально-неповторними, маючи різну підготовку зможуть виконати необхідні вимоги, а, отже, стати студентами, реалізувати своє право на освіту, тобто фактично вони стануть нерівними у реалізації цього права.

Аналогічно реалізуються і інші права: хтось їх реалізує краще, хтось гірше, а хтось взагалі ніяк. Але це нормальний стан речей, він лише підкреслює необхідність і ефективність принципу формальної рівності для суспільних відносин, їх впорядкування. Спробуймо собі уявити, що громадяни стали реалізовувати своє право на житло поза принципом формальної рівності: без квартирного обліку, без черги, без купівлі-продажу житла, без нотаріального посвідчення цього акту, тобто поза певним порядком, хто як може, по принципу “хто сильніший”. Краще цього не уявляти, картина буде жахлива. Право протистоїть суспільному хаосу, оберігає людей від соціальних потрясінь, які поглинули б суспільне життя в умовах здійснення його поза принципом правової рівності. Фактична нерівність – це наслідок розподілу благ за принципом формальної рівності.

Таким чином, право — це певна форма буття і відображення свободи за принципом формальної рівності.